

УДК 316.422

ОЛЬГА КУЦЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Евристичний потенціал концепції соціальної структури суспільства Т.І.Заславської

Анотація

Пропонується аналіз наукового внеску академіка Т.І.Заславської у розвиток теорії соціальної структури і соціологічного розуміння соціоструктурних механізмів зміни радянського і пострадянського суспільств. На підставі авторських текстів Т.І.Заславської сформульовано сутнісні уявлення про соціальну структуру як про базовий компонент механізмів суспільного життя й окреслено перспективи застосування цього знання в соціологічному вивченні суспільних процесів та явищ. Концепція соціальної структури, що набула логічного оформлення наприкінці 1990-х років, розвиває комплексний реляційний підхід до інтерпретації структури як системи відносин між групами та системи соціальної нерівності. Спираючись на цю концепцію Т.І.Заславської, було розвинуто й реалізовано серйозну дослідницьку програму: від масштабних теоретичних і методологічних розробок, спрямованих на пояснення законів суспільного розвитку і застосування їх в емпіричних дослідженнях, до емпірично обґрунтованих висновків стосовно управління суспільними процесами.

Ключові слова: соціальна структура, зміни соціальної структури, соціальний механізм громадського життя, діяльнісно-структурна концепція, людський потенціал

Розвиток соціологічного пізнання нагадує розкручування напруженої спіралі: коливання між руйнацією нормативного знання та проривами у

здобутті й нагромадженні нового знання¹ чергуються із “зупинками”, необхідними для осмислення досягнутого, добудовування концептуальних зв’язків, уточнення формулювань і напрямів подальшого пізнання. У рефлексійних “зупинках” не втрачається пізнавальна напруженість, відбувається відновлення структури та змісту знання: продуковане раніше знання очищується від несуттєвого, набуває чіткішої логіко-концептуальної форми і, можливо, легітимності та канонічності й у такому інституціоналізованому вигляді формує гносеологічну “платформу”, “силове поле” для нового витка в пізнанні. Пропоную здійснити таку рефлексійну “зупинку” і розглянути науковий внесок академіка Т.І.Заславської у розвиток теорії соціальної структури і соціологічного розуміння соціоструктурних механізмів зміни радянського і пострадянського суспільств. Мета статті — виокремити з авторських текстів Т.І.Заславської сутнісні уявлення про соціальну структуру як про базовий компонент механізмів громадського життя й окреслити перспективи застосування цього знання в соціологічному вивченні суспільних процесів та явищ. Визнаючи багатомірність наукової творчості Т.І.Заславської, її особливу роль у розвитку соціології в СРСР і в пострадянських державах, вплив її особистості й наукових розробок на процеси суспільних змін, разом із тим для осмислення я обираю лише один “мегабайт” виробленого академіком Т.І.Заславською знання — знання про соціальні структури і процеси їх зміни. Чому? — Концепт соціальної структури — це фундаментальна абстракція в соціологічній теорії, до того ж від початку його використання в соціологічному пізнанні в організмичних аналогіях і в значенні “соціальної організації”, цей концепт постійно спантеличував тих, хто намагався дати йому “робочу дефініцію”. Разом із тим у соціології відбувалася трансформація в інтерпретації концепту і його застосування в соціологічному пізнанні від описової до пояснювальної стратегії. Посилаюся на красномовний аргумент П.Штомпки, який писав, що “лишень соціологія, яка намагається через зовнішні прояви визначити приховані і непомітні повсякденному мисленню структури суспільного життя, відкинути породжені перспективою здорового глузду ілюзії та видимість, — лишень вона має шанс досягти рівня теорії. Це розуміли видатні фундатори соціології. Завданням цієї науки для них стало розуміння “сутності” соціальних явищ, “механізмів” і “законів” руху суспільного життя. Це розуміють сьогодні ті, хто специфіку і раціональний смисл соціологічної точки зору вбачають саме в пошуку прихованих фундаментальних структур, що лежать в основі конкретних соціальних феноменів” [Штомпка, 2001: с. 5]. Для досягнення мети статті звернімося до логічних принципів достатніх підстав як способів обґрунтування теоретичних тверджень (див.: [Философский энциклопедический словарь, 1983: с. 174–176]) і розгляньмо їх в аргументах актуальності такої роботи, в основних параметрах діяльнісно-структурної концепції соціальної структури Т.І.Заславської, що їх я виокремлюю, спираючись на прочитування й інтерпретацію авторських текстів, і в результатах застосування цієї концепції в дослідженнях Т.І.Заславської соціоструктурних механізмів суспільного життя.

---

¹ Така логіка пізнання і розвитку науки як культури яскраво описана М.Мамардашвілі у: [Мамардашвили, 1990].

Чому слід звернутися до наукової творчості Т.І.Заславської?

Безумовно, науковий інтерес дослідника не позбавлений особистих преференцій і тієї людської, культурної розмірності, в якій, за словами М.Мамардашвілі, дослідник володіє власними пізнавальними силами і їхніми джерелами [Мамардашвили, 1990]. Не можу не пригадати те потрясіння, що спричинили праці Т.І.Заславської кінця 1980-х років на мене і моїх колег, принаймні по Харківському університету. Тільки на рівні чуток тоді ми щось знали про так званий Новосибірський маніфест — наукову доповідь, підготовлену Т.І.Заславською у 1983 році, в якій вироком радянській суспільній системі пролунав висновок про невідповідність чинної в СРСР системи виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил. Такі тексти в той час ще не публікувалися, а закордонні публікації для більшості радянських соціологів були недоступні. У 1988 році в революційній за змістом збірці статей провідних учених-суспільствознавців СРСР “Іншого не дано” (за редакцією Ю.Афанасьєва) публікується стаття Т.І.Заславської “Про стратегію соціального управління перебудовою”, а слідом — 1989-го — виходить друком спільна із Р.Ривкіною книга “Соціологія економічного життя: нариси теорії”; ці публікації перевернули принаймні моє і моїх колег уявлення як про соціологію, так і про соціоструктурні підвалини громадського життя. Як переконливо формулювала авторка на підставі власних емпіричних досліджень, соціальна структура радянського суспільства виявлялася набагато складнішою, ніж те, що традиційно позначалося формулою “два дружні класи — робітників і селян — і прошарок інтелігенції”; у радянському суспільстві вочевиднювалися сильні приховані соціальні конфлікти, відносини експлуатації. Усе це вже визначало найцікавіший предмет для вивчення! А вивчення соціальної структури, або структури соціальних інтересів, постулювалося авторкою як потужний інструмент пізнання глибинних механізмів економіки і суспільного життя. Соціологія проблематизувалася, суспільне життя крізь призму соціології починало набувати обсягу та безлічі відтінків, ставав зрозумілим смисл соціологічної пізнавальної діяльності: через вивчення соціальної структури розкрити соціальні механізми, закони, розуміння яких втілити в технологіях управління суспільним розвитком. Це було повернення до класичного позитивістського й онтологічно-орієнтованого бачення науки, що стало сильною альтернативою ідеологізованому радянському суспільствознавству. Соціологія стала цікавою.

Аргументи інтересу до наукової спадщини академіка Т.І.Заславської лежать не тільки в індивідуально-пізнавальній і людській площині.

На відміну від феномену “методологічного націоналізму”, про який писали У.Бек, П.Штомпка й інші автори (див., напр.: [Beck 2006; Штомпка 2010]), у вітчизняній соціології панує те, що можна назвати “методологічним *анаціоналізмом*”: ігнорування досягнень вітчизняної науки, розробок вітчизняних авторів і плазування перед “західними авторитетами”. Цілком поділяючи максимум П.Штомпки про “одну соціологію, чутливу до розмаїття суспільств”, наголошую важливість уваги до розробок світового

рівня, здійснених вітчизняними вченими¹, чутливими до культурних особливостей конкретних суспільств, важливість “вплетення” таких розробок у “методологічний космополітизм” науки (термін У.Бека) як напрям розвитку методології соціології за доби глобальних взаємозалежностей і зближень.

Наукова спадщина академіка Т.І.Заславської — це яскравий приклад серйозної дослідницької програми (у термінології І.Лакатоса): від масштабних теоретичних і методологічних розробок, спрямованих на пояснення законів суспільного розвитку, застосування їх в емпіричних дослідженнях, до емпірично обґрунтованих висновків, пропонованих для прийняття політичних рішень і управління суспільними процесами. Це — яскравий приклад актуалізації як фундаментальної, так і прикладної ролі соціології. Такі програми необхідні, вони здатні мобілізувати дослідників на виконання актуальних завдань розуміння процесів суспільного розвитку. Вони протистоять тенденціям фрагментації процесу пізнання, його локалізації в частковостях, за багатоманіттям яких незрідка важко побачити цілісність і спільність причин. Безумовно, увага до частковостей необхідна, в деталях можуть міститися найважливіші причини, проте без бачення цілісного предмета і логіки пізнання легко загубитися в деталях і пройти повз сутнісні механізми соціальних феноменів.

Праці Т.І.Заславської задають високі стандарти культури наукової творчості і громадянської позиції вченого: ретельне обґрунтування кожного висновка, що спирається не тільки на теоретичну логіку, а й на емпіричну перевірку; сміливі публічні заяви, що базуються на таких наукових висновках; звернення до міждисциплінарності, що дає змогу підсилити висновки щодо предмета дослідження (у творчості Т.І.Заславської це — поєднання пізнавальних інструментів економіки, соціології і математики). І тому вони варті, з огляду й на інші наведені аргументи, бути “майстернею”, в якій соціологи можуть відпрацювати свої професійні вміння.

Діяльнісно-структурна концепція соціальної структури суспільства Т.І.Заславської і програма її вивчення

Праці Т.І.Заславської на зламі 1980–1990-х років пробудили науковий інтерес до вивчення соціальної структури суспільства як складного явища і як чинника, що пояснює економічні й соціальні процеси. У статті, що набула неабиякої популярності, опублікованій у 1988 році в збірнику “Іншого не дано”, Т.І.Заславська ставить пряме дослідницьке питання: “що означає визначити соціальний зміст перебудови?”. Теоретичний та емпіричний аналіз суспільних процесів змін, численних емпіричних відхилень від теоре-

---

¹ Оскільки соціологія України як самостійна наука була народжена в “радянській вітчизні” (не применшуючи значимості протоісторії науки у становленні специфіки національних дослідницьких інтересів), тож поняття “вітчизняний учений”, принаймні у сфері соціології, поширюю на всіх тих соціологів, які сформували засади науки ще в радянський період; на їхніх працях професійно соціалізувалося перше (принаймні) покоління професійних соціологів України.

тичних постулатів приводить до висновку про значення розуміння інтересів, норм і цінностей, властивих різним соціальним групам, і про “необхідність розроблення більш конкретного і релевантного уявлення про структуру нашого суспільства, що, напевно, має бути не простішою, а складнішою за структури капіталістичних суспільств, так само як і структуру радянського суспільства, скажімо, на початку 1930-х років” [Заславская, 1988]. Від цього періоду Т.І.Заславська розпочинає розвиток концепції соціальної структури суспільства, що не припиняється упродовж наступної чверті століття; в концепцію органічно входять ідеї та висновки ранніх авторських розробок стосовно радянського селянства (праці Т.І.Заславської 1950–1970-х років). Автор “потрапляє в полон” невизначеності концепту соціальної структури і шукає більш адекватні його теоретичні інтерпретації: від спрощених уявлень про соціальну структуру суспільства як про склад і становище класів, верств і груп суспільства, поданих у працях 1980-х років (або *субстанціоналістський, морфологічний варіант інтерпретації*, зорієнтований на описову стратегію) до *концепції соціальної структури як системи відносин між групами і системи соціальної нерівності (комплексний реляційний підхід)*, що набула аргументації у працях Т.І.Заславської на кінець 1990-х років [Заславская, 2004; 2006; 2007, с. 223–225]. Сьогодні ми можемо стверджувати, що такий рух у пізнанні відбувся в логіці виявлених Е.Гіденсом (у розд. 1 книги “Устрій суспільства” і в більш ранніх працях) двох базових інтерпретативних моделей поняття й у спробах їх інтегрувати: функціоналістської інтерпретації структури як конкретної моделі взаємодії між елементами системи та уявлень про структуру як не стільки конкретні субстанції, акторів чи властивості цілісності, скільки (*невидимі*) *системи відносин, що зорганізують соціальні відмінності*. Друга модель інтерпретації розвивається в лоні “реляційного повороту” у світовій соціології (від англ. — *relation*, або відносини), що *потужно* заявив про себе у 1990-х роках як прояв неопрагматичного синтезу в теорії дії і концептуалізації соціальних структур (див., насамперед, праці М.Емірбаєра і Г.Вайта: [Emirbayer 1997; White 1996]). Згідно з реляційним підходом, структури виникають із взаємодій, відносин між акторами, які здатні втягувати у свої взаємодії нові структури, “плести” мережі відносин. Аналіз відносин потребує дослідницької уваги до культурних передумов взаємодій; відносини соціальних акторів можуть змінювати смисли в конкретних культурних й інтерсуб’єктних контекстах, що наголошує Б.Латур у теорії “актор—мережа” [Latour, 1998].

Концепція соціальної структури Т.І.Заславської є багатовимірною і передбачає аналітичне розмежування двох відносно незалежних інтерпретативних проєкцій (зрізів), у яких структури (і відносини) можуть по-різному проявитися, а саме: вертикальної і горизонтальної [Заславская, 2007: т. 2, с. 229–236]. Вертикальна проєкція соціальної структури є, згідно із Т.І.Заславською, специфічним відображенням соціальної стратифікації суспільства, що диференціює суспільство на страти, які істотно різняться масштабом і структурою наявних ресурсів, а відповідно, і можливостями участі в житті суспільства, встановлення нових правил і перерозподілу суспільних ресурсів. Саме в цій проєкції стають “видимими” конфлікти інтересів у

зв'язку з відносинами власності, влади, експлуатації, відчуження. Проте кожна страта є неоднорідною (за інтересами, культурними настановами, поглядами і переконаннями індивідів), що стає “видимим” у горизонтальній проекції соціальної структури. Як компоненти соціальної структури в її горизонтальній проекції Т.І.Заславська виокремлює великі соціальні спільноти, уґрунтовані на подібності культурних і поведінкових характеристик: ця проекція соціальної структури “відбиває залежність діяльності людей від того, в якому середовищі вони народилися, ким були виховані, де навчалися, який життєвий шлях пройшли, які цінності і переконання засвоїли, як розуміють свої інтереси” [Заславская, 2007: т. 2, с. 230]. Звернімо увагу на те, що саме названими характеристиками описується концепт “соціальних мілье”, що набув розвитку, насамперед, у німецькій соціології 1990–2000-х років на основі теоретичних розробок П.Бурдьє (див. праці Ш.Градила, М.Фестера, варіації порівняльних маркетингових проектів “Sinus-Milieu”) і визначив альтернативну аналітичну стратегію в дослідженні структур соціальних нерівностей.

Багатовимірна модель соціальної структури розвивається Т.І.Заславською як органічне переломлення сучасних макротеоретичних розробок, які зближують структурну, діяльнісну і культурну перспективи в поясненні соціальних явищ. Щоб увиразнити взаємозв'язок соціальних структур і чинних соціальних суб'єктів, П.Штомпка використовує поняття “інтерфейс” (яке в комп'ютерних науках стосується сумісності деяких систем або програм, коли одна система ніби розкриває свої можливості у взаємодії з іншою системою). Відповідно до цієї пояснювальної стратегії соціальні структури розкривають себе соціальним суб'єктам, виявляють свої розподільні здатності, тоді як соціальні суб'єкти мобілізують власні ресурси і видозмінюють, вибудовують структури так, щоб “увійти в інтерфейс” із ними й активно діяти [Ядов, s.a.: с. 4]. На основі схожої ідеї Т.І.Заславська обґрунтовує систему трьох базових параметрів, у яких можливий соціологічний вимір структури і кожен з яких містить внутрішню складність [Заславская, 2002; 2004]:

- а) *параметр позиції* (“потенціалу”) груп у системі суспільних відносин і ресурсів (економічних, політичних, соціально-професійних, культурних), що визначає можливість груп брати участь у громадському житті;
- б) *діяльнісний параметр* (або — потенціал) груп, в якому необхідно розрізнити три основні виміри:
  - цілеорієнтований (здатність/участь у прийнятті суспільних стратегічних рішень);
  - інноваційний-підприємницький;
  - реактивно-адаптаційний;
- в) *“соціальна якість” структури*, зумовлена культурою (або нормами, цінностями, настановами, що їх поділяють актори).

У цих параметрах вибудовується мережа соціальних відносин (на основі суперечності або солідарності інтересів, цінностей тощо), що визначає сутність соціальної структури і має ставати предметом спеціальних

досліджень. Т.І.Заславська не включає у свою концепцію поняття соціальної мережі, соціального капіталу. Проте безпосередньо підходить до розуміння важливості їх як ще одного базового вимірювального параметра соціальної структури і системи соціальних відносин. Нещодавно з'явилися перші публікації, в яких подано результати нової стратегії класового аналізу структурних нерівностей, розробленої М.Севеджем і Ф.Девайн [Savage, 2013] на основі концепції культурного відтворення соціальних класів П.Бурдьє. Не беруся проводити аналогії між цими, за задумом авторів, різними підходами, однак відзначу методологічну схожість: подібно до розробок Т.І.Заславської, британські соціологи основними параметрами структурного поділу суспільства визначають економічний, культурний і соціальний капітали, і виводять їхнє значення з культурно-структурно-діяльнісної методологічної стратегії. Розбіжності виявляються в акцентуванні уваги британськими соціологами на значенні соціального капіталу, що не набуло розвитку в концепції Т.І.Заславської, і в операціоналізації базових категорій.

Вивчаючи вплив соціальної структури на суспільне життя, Т.І.Заславська виводить критерії функціональності соціальної структури, що операціоналізуються і можуть бути застосовані в моніторингових дослідженнях. Так, вона пише: “оптимальна така структура, що забезпечує:

- залежність життєвих шансів громадян на самореалізацію і здобуття гідного соціального статусу передусім від їхніх особистих здібностей і зусиль;
- розподіл матеріальних і соціальних благ, що заохочує більш складні, відповідальні і значимі для суспільства форми діяльності;
- свободу вибору індивідуальних шляхів просування в соціальному просторі;
- інтенсивну трудову і соціальну мобільність громадян з переважанням її висхідного напрямку над спадним” [Заславская, 2007: т. 2, с. 331].

Ця розробка прямо орієнтує соціологів на практичне значення досліджень соціальної структури, використання цього знання для політичного регулювання суспільних процесів.

Теоретичне знання про сутність соціальної структури і способи її функціонування в суспільстві Т.І.Заславська переводить на рівень методології і конкретних методик як інструментів емпіричного дослідження. Методика вивчення соціальної структури, запропонована й апробована автором на підставі емпіричних досліджень, проведених ВЦДГД на загальноросійській вибірці, є оригінальною [Заславская, 1995; 1997] і включає кілька методичних кроків у збиранні даних: від експертних оцінок сукупного суспільного потенціалу (за вищеназваними параметрами) теоретично й емпірично визначених соціальних (статусних) груп до побудови емпіричної моделі вертикального зрізу соціальної структури зайнятого населення на підставі даних репрезентативних опитувань. Ця методика дає змогу вирішувати проблему “малодоступних груп” населення, які зазвичай не потрапляють до мереж масових опитувань.

Основними критеріями статусу суспільних груп запропоновано вважати:

- 1) політичний потенціал, що виражається в обсязі владних і управлінських функцій;
- 2) економічний потенціал, що виявляється в масштабах власності, доходів і в рівні життя;
- 3) соціокультурний потенціал, що відображає рівень освіти, кваліфікації і професіоналізму працівників, особливості способу та якості життя;
- 4) соціальний престиж, що є концентрованим віддзеркаленням названих вище ознак [Заславская, Громова, 1998].

Методика була застосована ВЦДГД в емпіричних дослідженнях за програмою Т.І.Заславської. Разом із тим методика видається ускладненою і недостатньо чітко прописаною, що заважає її застосуванню, проте не обмежує перспектив її розвитку.

У результаті циклу емпіричних досліджень російського суспільства авторці вдалося отримати емпіричну модель соціальної структури в її вертикальній проекції, що включає п'ять основних страт:

- 1) владна еліта;
- 2) верхня верства, представлена великими і середніми підприємцями, директорами, верхньою ланкою державної бюрократії, для яких є високозначимими всі основні соціоструктурні параметри;
- 3) середня верства, що включає дрібних підприємців, менеджерів середньої ланки і спеціалістів;
- 4) базова верства, найчисельніша, з невисоким потенціалом, що складається з найманих працівників різної кваліфікації з низьким доходом;
- 5) "соціальне дно", що включає соціальних маргіналів, які не мають самостійного доходу і сукупний суспільний потенціал яких є низьким [Заславская, 1997; 2004].

І знову напрошується висновок про близькість (з урахуванням культурних, часових і термінологічних особливостей) даної емпіричної моделі та моделі, отриманої в дослідженні британського суспільства під керівництвом М.Севеджа (2011–2013).

Розвиток концепції соціальної структури, її реалізація в емпіричних дослідженнях і теоретичних узагальненнях дозволили Т.І.Заславській зазирнути в глибини соціального механізму суспільного життя і трансформації суспільства, відповісти на питання про те, як змінюється суспільство, а разом з ним і соціальна структура.

Якою є соціальна структура радянського суспільства?

Праці академіка Т.І.Заславської подають глибокий аналіз соціальної структури радянського і російського суспільства трансформаційного періоду в динаміці та з урахуванням історичного контексту. Зазначу, що соціальна структура суспільства цікавила Т.І.Заславську передусім як спо-

сїб пояснення стану і характеру змін суспільства та його економіки. Саме тому в її працях ми знаходимо не так виявлення в усіх значимих деталях багатовимірної соціальної структури в її вертикальному і горизонтальному зрізах, у функціональному, діяльнісному й культурному вимірах, як докладний аналіз тих компонентів соціальної структури, що визначають якість суспільства, можливості розуміння його глибинних механізмів і можливостей зміни (перебудови, трансформації). У працях Т.І.Заславської подано масштабні соціологічні картини трьох варіацій соціальної структури: пізнього радянського суспільства доперебудовного періоду в його динаміці, суспільства періоду “перебудови”, що перебувало в первинній фазі соцієтальних трансформацій, і трансформаційну структуру російського суспільства 1990-х — першої половини 2000-х років [Заславская, 2007].

Картина *соціальної структури радянського суспільства* виявляється складною, динамічною і такою, що не відповідає спрощеній трикомпонентній теоретичній моделі, що набула поширення в радянському суспільствознавстві й акцентувала посилення однорідності соціальної структури. Якість складності автор аргументує законами розвитку, в якому міра складності будь-якого об’єкта неминуче зростає. Пошлемося на висновок авторитетного радянського російського дослідника О.І.Шкаратана, котрий ще у 1990-х роках писав: “Як завершальний акорд праць радянських соціологів аналізованого напрямку можна розцінити монографію Т.І.Заславської та Р.В.Ривкіної “Соціологія економічного життя”, яка означала, власне кажучи, вихід на новий концептуальний простір. Автори намагалися дати аналіз “соціальної структури суспільства в її зв’язку з економічним життям суспільства”..., визначити соціальні групи, що є найважливішими суб’єктами економіки і посідають в ній ключові позиції” [Тип общества, 2003]. Т.І.Заславська розкриває глибоку внутрішню конфліктність структури радянського суспільства, що сформувалася на початок 1980-х років. Така конфліктність продукується:

- змінами в соціальній якості працівників (від робітників-маргіналів 1930-х до освічених робітників 1970-х з іншими соціальними якостями та потребами);
- наявністю прихованого структурного безробіття в суспільстві, диспропорційно представленого в різних регіонах країни;
- суперечністю між системою виробничих відносин та управління і суспільними інтересами;
- неоднорідністю класових груп за культурними параметрами (нормами, цінностями);
- багаторазовим ускладненням соціальної структури і зміною соціальної якості професійних груп і класів;
- експлуатацією працівників [Заславская, 1983; 1988; 1989].

У низці публікацій Т.І.Заславська розкриває сутність радянського суспільства як носія специфічних латентних відносин експлуатації. Як зазначає О.І.Шкаратан, “автори [Заславська і Ривкіна] підірвали табу, що існувало на обговорення відносин експлуатації в радянському суспільстві” [Тип общества, 2003]. У праці “Соціологія економічного життя” (1988) запропо-

новано обґрунтований соціологічний нарис механізмів експлуатації вищими стратами суспільства нижчих страт, серед яких:

- 1) вилучення всього додаткового і частини необхідного продукту через нерівномірно низькі ціни на виробничу продукцію і необґрунтовано високі податки;
- 2) глибока розбіжність міри праці і міри споживання різних груп працівників суспільного виробництва;
- 3) необґрунтована нерівномірність територіального і відомчого розподілу елементів соціально-побутової інфраструктури;
- 4) привласнення диференційованої ренти І жителями південних районів;
- 5) злочинний спосіб витягування нетрудових доходів за рахунок громадян або держави (“тіньова економіка”, мафіозні групи).

У результаті обґрунтовано 4-компонентну ієрархічну структуру радянського суспільства, кожна страта якої мала також внутрішню розгалужену горизонтальну проекцію:

- соціально-замкнутий та особистісно інтегрований правлячий клас “номенклатури”;
- порівняно невеликий середній клас, що включає “директорський корпус” і найбільш кваліфікованих і/або наближених до номенклатури інтелігентів;
- слабо стратифікований нижчий клас, що об’єднує найманих працівників (робітників, колгоспників, представників інтелігенції середньої і нижчої кваліфікації);
- “соціальне дно”, що складається з десоціалізованих, потенційно криміногенних груп, що втратили зв’язки із суспільством.

Головними особливостями цієї вертикальної структури, на її думку, була висока концентрація влади і власності в руках правлячого класу; різка поляризація становища вищих і нижчих верств суспільства на тлі загального низького рівня життя; нерозвиненість середньої верстви, домінування посадового критерію стратифікації над професійно-кваліфікаційним. Структура радянського суспільства формувалася за принципом: “хто був нічим, той стане всім”, у результаті чого буяла маргіналізація суспільства.

Внутрішня глибока конфліктність соціальної структури зумовлювала суспільну потребу в радикальних системних змінах, у “перебудові” суспільних відносин. Обґрунтування цієї потреби привело Т.І.Заславську до постановки наступного дослідницького питання: як відбуваються суспільні зміни?

Концепція трансформації соціальної структури Т.І.Заславської

Згідно з логікою діяльнісно-структурного інтерпретативного підходу і розробками неінституціональної теорії Дугласа Норта Т.І.Заславська розрізняє три рівні складності якісних змін суспільства:

- 1) реформування соціальних інститутів, можливе в результаті політичних рішень правлячої еліти (що відбулося з різним успіхом у всіх постсоціалістичних країнах);
- 2) адаптація соціальних груп і формування нових груп як реакція на реформування інститутів (процес, котрий якщо й не завершився в окремих постсоціалістичних суспільствах, то принаймні близький до завершення);
- 3) зміна соціокультурних характеристик груп і суспільства загалом — ідея, за словами Т.І.Заславської, почерпнута у працях П.Махоніна. (Саме цей процес і далі залишається незавершеним, принаймні в сучасних Україні та Росії, що відтворює нестійкість і конфліктність не тільки соціальної структури, а й суспільств як таких.)

У цьому ланцюжку складностей вибудовується уявлення про те, як змінюються соціальні структури у відповідь на введення нових правил доступу і розподілу ресурсів (інститутів) у суспільстві. Зміна структур стає адаптивною реакцією системи на зміну інститутів. Однак сталості соціальної структури набуває тільки з формуванням у її суб'єктах норм і цінностей, що відповідають чинним інститутам і новим параметрам взаємодії між групами. Особливу цінність у цій концепції має висновок про залежність суспільних структурних змін від поведінки, настанов і цінностей (*“людського потенціалу”*), насамперед полярних соціальних груп в ієрархічній соціальній структурі: як еліт, так і масових груп. Їхні діяльнісні та культурні прояви різні (прийняття якісних рішень чи адаптивна реакція на змінені умови громадського життя), але саме вони визначають можливість і характер соціетальних змін.

Соціальна структура суспільства в період соціетальної трансформації

У працях 1990-х років Т.І.Заславська емпірично досліджує й теоретично узагальнює тенденції структурних змін суспільства, що трансформуються. Вражає чіткість і обґрунтованість висновків, які значною мірою підтвердилися із розвитком постсоціалістичних суспільств. А також постійне звернення дослідника до питання про те: що ж означають отримані висновки для практичної політики [Заславская, 1988; 1998]. Так, у результаті аналізу *“соціального змісту перебудови”* та *“соціального механізму посткомуністичних перетворень”* у працях кінця 1980-х і початку 1990-х років (див. відповідні тексти, зокрема, представлені в *“Избранном”*, у другому томі — с. 138–145; 179–185 та ін.) автор обґрунтовує такі очікування тенденцій структурних змін і їхніх соціальних наслідків:

- зростання соціальної диференціації, неминуче із розвитком ринку; для політики це має означати підвищення вимог соціального захисту соціально вразливих верств;
- формування нової верстви підприємців із колишніх партійних працівників і більш ініціативних масових груп, в інтересах яких на початковому етапі їхнього розвитку не буде помітних розбіжностей, проте

потім, як обґрунтовує автор, має відбутися подальша диференціація цієї групи й увиразнитися суперечливістю їхньої соціальної позиції, що призведе до поглиблення соціального конфлікту між підприємцями, “новими діловими людьми” і основною масою найманих працівників;

- найімовірніша тенденція – збереження і зміцнення (постноменклатурою) своїх позицій через їхню модернізацію (що фактично відбулося і в Росії, і значною мірою в Україні).

У 1990-х і 2000-х роках Т.І.Заславська систематично досліджує розвиток тенденцій структурних змін російського суспільства, намагаючись зрозуміти логіку змін через розуміння їхніх глибинних механізмів. Цей інтерес набуває розвитку в міжнародному міждисциплінарному симпозиумі “Куди йде Росія”, що стає на десятиліття головним інтелектуальним російським (московським) майданчиком, на якому перевіряються й відточуються теоретичні узагальнення. Дотримуючись логіки своєї концепції структурних змін, у цей період Т.І.Заславська детальніше вивчає тих суб’єктів соціальної структури, які є носіями реформаторської і соціально-інноваційної активності – середній клас (верстви), “нових ділових людей” [Заславская, 1995; 1997; 2007а], що дає змогу сконцентрувати дослідницькі зусилля на принципових соціоструктурних компонентах трансформаційного механізму суспільства, його “людському чиннику”. Цей інтерес фактично замикає обширну дослідницьку програму, створену Т.І.Заславською і спрямовану на розкриття глибинних соціальних механізмів суспільного життя та реалізацію фундаментальних завдань соціологічного пізнання.

Замість висновків

Наукова спадщина Т.І.Заславської становить величезну цінність для вітчизняної соціології. Вона містить фундаментальну програму дослідження характеру і механізмів суспільних змін; глибокі концептуальні розробки, зокрема в плані розуміння соціальної структури і процесів структурних трансформацій; обґрунтовану методологію вивчення соціальної структури і моніторингу соціетальних змін; практичні рекомендації для політичних рішень з регулювання суспільних відносин і процесів. Цю спадщину необхідно опановувати і розвивати, що збагатить соціологію як таку, підсилить як національні школи соціології, так і палітру “методологічного космополітизму” сучасної соціології.

Концептуальне ядро теорії соціальної структури і соціетальних трансформацій Т.І.Заславської цілком відповідає панівним у соціології 2000-х років теоретичним уявленням про роль культури, агентності та структури в соціальних змінах, про структуру як процес структуризації, невпинного соціального становлення. Це концептуальне ядро застосовне до аналізу структурних трансформацій у сучасному світі (що неодноразово підтверджували у своїх доповідях і західні вчені, зокрема Н.Генов, Д.Лейн, М.Галері та ін.).

Концепція соціальної структури Т.І.Заславської має пояснювальний і прогностичний характер, що робить її застосовною для розуміння процесів суспільного розвитку.

Оскільки емпіричним матеріалом, на якому відпрацьовувалися положення концепції, слугували тільки радянське і сучасне російське суспільства, потрібні додаткові емпірико-теоретичні перевірки її універсального характеру і підтвердження статусу теорії.

Дослідницька програма Т.І.Заславської може стати надійною перспективою розвитку соціологічного пізнання сучасних суспільств, що вийшли з лона радянської системи.

Джерела

Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Гидденс Э. ; пер. с англ. — М. : Акад. проект, 2003.

Заславская Т.И. Бизнес-слой российского общества: сущность, структура, статус / Т.И. Заславская // *Общественные науки и современность.* — 1995. — № 1. — С. 17–32.

Заславская Т.И. Избранные произведения : в 3 т. / Заславская Т.И. — М. : Экономика, 2007.

Т. 2: Трансформационный процесс в России. В поисках новой методологии. — 2007.

Заславская Т.И. Новое поколение деловых людей России / Заславская Т.И., Крылатых Э.Н., Шабанова М.А. — М. : Дело : АНХ, 2007 (а). — 320 с.

Заславская Т.И. “Новосибирский манифест” (1983 г.): О совершенствовании производственных отношений социализма и задачах экономической социологии / Т.И. Заславская // *Социетальная трансформация российского общества. Деятельностно-структурная концепция* / МШСЭН, АНХ при Правительстве РФ. — М. : Дело, 2002. — С. 18–40.

Заславская Т.И. О стратегии социального управления перестройкой / Т.И. Заславская // *Иного не дано* / под ред. Ю.Афанасьева. — М. : Прогресс, 1988. — С. 9–50.

Заславская Т.И. Распределение по труду в колхозах / Заславская Т.И. — М. : Экономика, 1966.

Заславская Т.И. Современное российское общество. Социальный механизм трансформации / Заславская Т.И. — М. : Дело, 2004.

Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества / Т.И. Заславская // *Общественные науки и современность.* — 1997. — № 2. — С. 5–23.

Заславская Т.И. Социальные результаты реформ и задачи социальной политики / Т.И. Заславская // *Куда идет Россия? Трансформация социальной сферы и социальная политика.* — М. : МШСЭН : Интерцентр, 1998. — С. 3–14.

Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция / Заславская Т.И. — М. : Дело, 2002. — 568 с.

Заславская Т.И. Структура современного российского общества / Т.И. Заславская // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены.* — 1995. — № 6. — С. 7–13.

Заславская Т.И. Трансформация социальной структуры и социальная стратификация российского общества / Т.И. Заславская // *Экономические и социальные перемены.* — 2006. — № 8. — С. 45.

Заславская Т. К вопросу о среднем классе российского общества / Т. Заславская, Р. Громова // *Мир России.* — 1998. — № 4. — С. 3–22.

Заславская Т. Социология экономической жизни: очерки теории / Т. Заславская, Р. Рывкина. — Новосибирск : Наука, 1989.

Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию : избр. ст., докл., выступ., интервью [Электронный ресурс] / М.К. Мамардашвили // Наука и культура. — М. : Прогресс, 1990. — Режим доступа : <http://philosophy.ru/library/mmk/science.html>.

Российское общество на социальном изломе: взгляд изнутри / под ред. Т.И. Заславской. — М. : Дело, 1997.

Социальная траектория реформируемой России: Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / под ред. Т.И. Заславской. — М. : Дело, 1999.

Тип общества и характер социальных отношений в советской и постсоветской России. Хрестоматия / [сост. О.И. Шкаратан]. — М. : ГУ-ВШЭ, 2003.

Философский энциклопедический словарь / глав. ред. : Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. — М. : 1983.

Штомпка П. Одна социология или много? / П. Штомпка // Социология : научно-теоретический журнал. — 2010. — № 2. — С. 11–19.

Штомпка П. Понятие социальной структуры. Попытка обобщения / Штомпка П. // Социс : научно-социологический журнал. — 2001. — № 9. — С. 3–13.

Ядов В.А. Предисловие / Ядов В.А. // Социология социальных изменений / Штомпка Пётр ; пер. с англ. ; под ред. В.А. Ядова. — М. : Аспект Пресс, 1996.

Beck U. Cosmopolitan Vision / Beck U. — Cambridge : Polity Press, 2006.

Emirbayer M. Manifesto for a Relational Sociology / M. Emirbayer // American Journal of Sociology. — 1997. — Vol. 103, № 2. — P. 281–317.

Fuhse J. Meaning Structure of Social Networks / J. Fuhse // Sociological Theory. — 2009. — Vol. 27(1):51. — P. 73.

Latour Bruno. On Actor Network Theory: A few clarifications [Electron resource] / Latour Bruno // Centre for Social Theory and Technology (CSTT), Keele University, UK, 1998. — Access mode : <http://www.nettime.org/Lists-Archives/nettime-l-9801/msg00019.html>.

Savage M. A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment / [Savage M., Devine F. etc.] // Sociology / British Sociological Association. — 2013. — April, vol. 47, № 2. — P. 220–249.

White H.C. Identity and Control: How Social Formations Emerge / White H.C. — Princeton (NJ) : Princeton Un-ty Press, 2008.